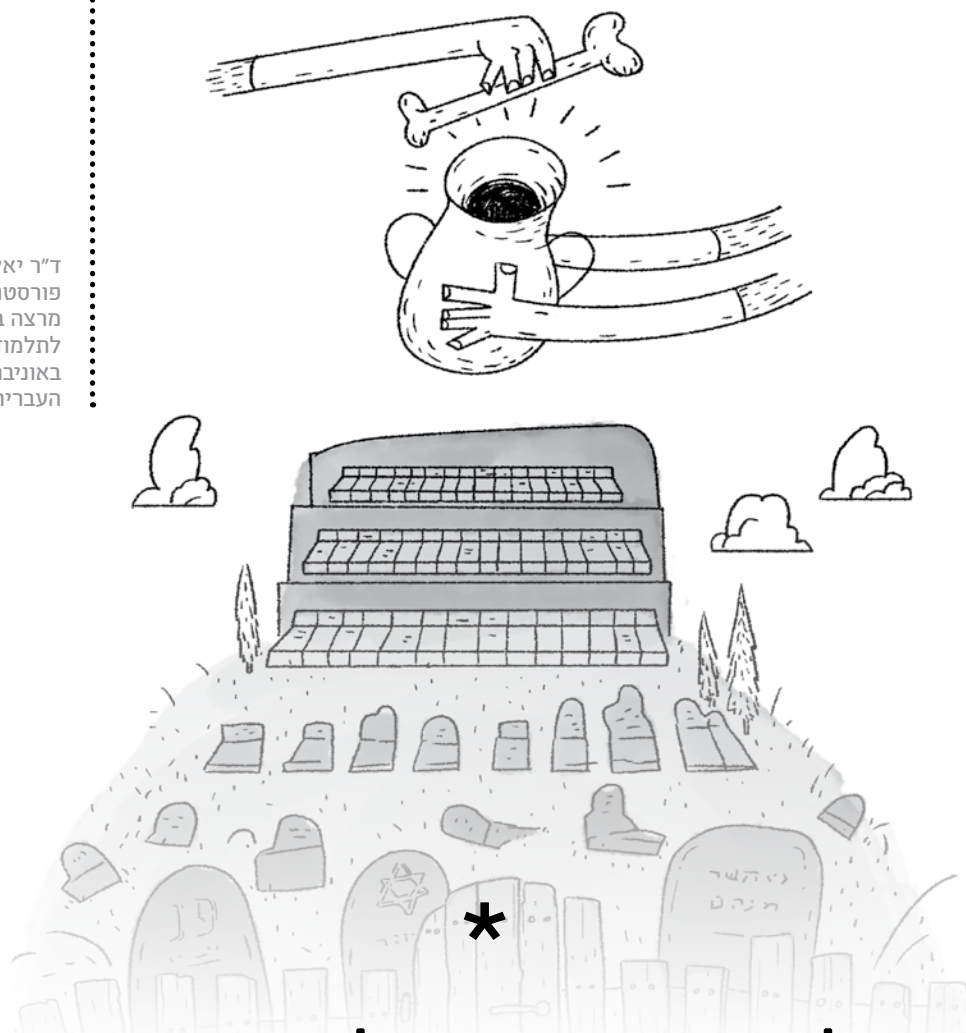

ד"ר יאיר פורסטנברג הוא מרצה במחלקה לתלמוד באוניברסיטה העברית

יוזמה לחידוש מנהג ליקוט עצמות: בעיות חדשות, פתרונות ישנים

| יאיר פורסטנברג |

מצוקת הקבורה בישראל הולכת ומחריפה. בתי הקברות הולכים ומתרחבים, ומשתלטים על מרחב החיים שלנו. כדי להתמודד עם הבעיה החלו בשנים האחרונות לקבור בקבורה רוויה, אך מדובר במענה יקר מאוד שאיננו פותר את הבעיה באמת. יוזמה חדשה מבקשת לחזור למנהג הארצישראלי הקדום של ליקוט עצמות. זהו פתרון יעיל למצוקה, חסכוני במשאבים וידידותי לסביבה, וגם מסורתי מאוד. המתווה כבר קיים, ואתם יכולים להיות שותפים

ביותר כרגע, אך היא אינה חפה מחסרונות גלויים לעין. מעבר לאי הנוחות של רבים מקבורה בקיר, נדרשת השקעה כספית אדירה לבניית קונסטרוקציות בטון אדירות ממדים אלו, ועוד יותר להסתרת כיעורן. ביום העיון שקיימנו ביד בן צבי על דרכי קבורה, תיאר האדריכל של בית העלמין ירקון את היצירתיות האדריכלית שנדרשה כדי להפוך בהשקעה רבה את מבנה הבטון האדיר למעין 'בית מלון' רב קומות עבור המתים ואורחיהם. אין ספק שהכוונות רצויות, אך דומני שכל השומעים היו שותפים לתחושת אי הנוחות העמוקה. לנגד עינינו הופכות ערי המתים למונומנטים המפותחים ביותר במרחב החיים שלנו.

כפי שפורסם לאחרונה בתקשורת, גם בירושלים פנו לפתרונות חדשים, וחברה קדישא ירושלים עמלה על פרויקט בנייה תת קרקעי שבו רשת מנהרות תוביל לאלפי מקומות קבורה חצובים מתחת לפני האדמה. מכלול הקברים אמנם יהיה נסתר מן העין, אך הם ימשיכו להתרחב אל תוך האדמה על חשבון מרחב המחיה של החיים. וכפי שהודה ראש החברה קדישא, שבצדק גאה על פרויקט זה, הפרויקט כרוך גם במחירים סביבתיים שקשה לאמוד.

וצריך לדבר גם על העלויות. מובן שאין מקום לחסוך כדי להבטיח את קיום המסורת, אך אין זה סוד שהמציאות בישראל יצרה מסחר בזוי של מקומות קבורה, שמלווה באופן קבוע בביזוי המת ובעגמת נפש למשפחות. שני גורמים חברו יחד ליצירת שוק הקבורה בישראל: מצד אחד, עלויות הקבורה הולכות וגדלות והן אינן מכוסות על ידי התשלום שהמדינה משלמת עבור כל נפטר.

כך למשל, מחיר חלקה במנהרות הקבורה החדשות הוא פי שניים ממה שהמדינה משלמת (ביטוח לאומי משלם לחברות קדישא בממוצע כ-5500 ש"ח עבור כל נפטר). מצד שני, נוצרה היררכיה מובנית של דרכי קבורה. בעידוד החברות קדישא, המבקשות לממן את פעילותן, אנשים מוכנים לשלם אלפי ועשרות אלפי שקלים כדי להיקבר בקבורת שדה ולא בתוך הקיר, והקבורה הופכת לשוק. בחלקו, שוק זה מפוקח על ידי המשרד לשירותי דת הקובע תעריפים לסוגי קבורה, אך בחלקו זהו גם שוק פרוץ, כפי שחווים האבלים דווקא בשעתם הקשה ביותר. אם כן, עלות הקבורה הציבורית בישראל מינה וביה כרוכה גם בביזוי המת. כפי שאמר לי אחד מראשי החברה קדישא, הם עצמם משוועים לשיטת קבורה חסכונית יותר, שתפתור את הצורך במציאת מקורות מימון יצירתיים.

אמר רבי אלעזר בן רבי צדוק, כך אמר לי אבא בשעת מיתתו: בני, בתחילה קברני בביקעה [חפירה בקרקע מערה], ובסוף לקט את עצמיי ותנם בגלוסקמא, ואל תלקטם בידך, וכן עשיתי לו – נכנס יוחנן וליקטן, ופירס עליהן אפיקריסין, ונכנסתי וקרעתי עליהן, ונתתי עליהן ספירין יבישין; כשם שעשה לאביו כך עשיתי לו.¹

בדומה למסורת שבה דבק רבי אלעזר בן רבי צדוק, כמו רבים מיהודי ארץ ישראל בין שלהי ימי הבית השני ועד לתקופת התלמוד, גם משפחתי ומכריי יודעים מזה זמן רב שצוואתי היא שעצמותיי יילקטו. אך כיום אני סמוך ובטוח שעד בוא העת דרך קבורה זו כבר תהפוך לאפשרות מוכרת ונפוצה, פשוט כי אין ברירה אחרת.

כבר שנים רבות קיננה אצלי התקווה לחזור למנהג ארץ ישראל הקדום, המכובד והחסכוני, שעיקרו דאגה לצרכי המת שלא על חשבונם של החיים. הרי עוד לפני שידעתי לתאר במפורט את משבר הקבורה העומד לפתחה של מדינת ישראל, חזיתי עם כולם בהתפשטות המבהילה לכל עבר של עיר הקברים בכניסה לירושלים. אך בשנתיים האחרונות הרעיון מתחיל לקרום עור וגידים. בעקבות פעילותם של כמה שותפים ותמיכתם הנלהבת של רבים נוספים, אנו יודעים לתרגם חזון זה למתווה בר ביצוע, שהוצאתו לפועל אמנם אינה מיידית אך ניתן לרתום אליו עוד רבים כבר עכשיו, לקראת פתרון של ממש למציאות הקבורה הבלתי אפשרית במדינת ישראל היום.

המצוקה

אנשי החברה קדישא בערים הגדולות יודעים לתאר בצורה

הברורה ביותר את הבעיה. הרי המספרים והעלויות מדברים בעד עצמם. במדינת ישראל נפטרים בכל שנה כארבעים אלף איש. על פי שיטת הקבורה ה'מסורתית', קבורת השדה, ניתן לקבור כ-250 איש בכל דונם, כך שנדרשים מאה ושלשים דונם בכל שנה לצרכי קבורה. ארץ ישראל נתברכה בדברים רבים, אך לא במרחב פנוי, ולפיכך – להוציא בעלי אינטרסים בודדים המנופפים בטיעונים מקוממים בדבר האפשרות לנצל את מרחבי הנגב לשם שטחי קבורה – מקבלי ההחלטות הבינו כבר לפני כמה שנים שיש לעבור לקבורה רוויה: קבורה של זוגות בשתי קומות בחלקה אחת ('קבורת מכפלה'), קבורה בתוך כוכים בקיר ('קבורת סנהדרין'), ובעיקר קבורה במבנים רבי קומות, שהולכים וצומחים מול עינינו בערים הגדולות. בהעדר פתרון אחר, הקבורה הרוויה היא החלופה המוצלחת

יש להכיר בכך שעל כורחנו
לא ניתן להחזיק יותר במנהג
הקבורה המוכר לנו. הרי בכל
מקרה אנו לא ניקבר בצורה
זו, אלא בצורה חדשה בכוכים
או בקומות. ואם ממילא אנו
עומדים בפני שינוי, אין יסוד של
ממש להימנע מבחירת אותה
שיטת קבורה שבה נהגו גם
חכמי המשנה כאן בארץ ישראל

והיא מופיעה בשולחן ערוך:

אין מפנין המת והעצמות ... ואם נתנוהו שם על מנת לפנותו מותר בכל עניין ... מקום שנוהגין לקבור במהמורות (פירוש בשוחות עמוקות) בלא ארון עד שיתעכל הבשר ואחר כך מלקטין העצמות וקוברין אותן בארון מותר.⁵

שני התנאים ההלכתיים המופיעים כאן הם הבסיס המוצק לחידוש מנהג ליקוט העצמות: הצהרת כוונות של הנפטר, שאת מצוותו יש לקיים, ומנהג מוכר של קבורה שנייה שקובע את כוונותיהם של בני המקום ואת רצונם. כאשר השר לשיירותי דת הזדעק נגד היוזמה וקבע: "היה לא תהיה. לא מיניה ולא מקצתיה". לאורך כל הדורות עם ישראל נלחם בחירוף נפש למען כבוד המת וכך נמשיך לפעול – הוא הוכיח בעיקר אי הבנה של ההצעה, במקרה הטוב, או לחילופין בורות גמורה במקורות ההלכה. לעומת זאת, ההצעה זכתה לתמיכה עקרונית של פוסקים מרכזיים העוסקים בתחום הקבורה, ובראשם הרב יעקב רוז'ה, הנחשב היום לסמכות המרכזית בתחום זה. כמו אחרים, גם הוא הביע הסתייגות מסוימת, אך זו לא באה מצד חוסר ההיתכנות ההלכתית, אלא על רקע היקבעותו של מנהג הקבורה המוכר, ואין לשנות את מנהג ישראל, בפרט לא בתחום כל כך רגיש זה. והרב רוז'ה בהחלט יודע על מה הוא מדבר, הרי הוא עצמו, כמי שעומד מאחורי ההיתר לשיטות הקבורה הרוויה, יודע לספר על ההתנגדות של הציבור, שהוא נאלץ להפציר בו כדי לקבל את מציאות הקבורה הנוכחית.

אכן, אין מקום להחליף בפזיזות מנהגי קבורה שנתקדשו במסורת ישראל, אבל יש להכיר בכך שעל כורחנו לא ניתן להחזיק יותר במנהג הקבורה המוכר לנו. הרי בכל מקרה אנו לא ניקבר בצורה זו, אלא בצורה חדשה בכוכים או בקומות (אלא אם כן אנו עשירים מופלגים, היכולים לבנות לעצמנו חלקת קבר, כפי שנהגו שועים ואמידים מעולם). ואם ממילא אנו עומדים בפני שינוי, שהרב רוז'ה עצמו זכה להיות מן המחוללים שלו, אין יסוד של ממש להימנע מבחירת אותה שיטת קבורה שבה נהגו גם חכמי המשנה כאן בארץ ישראל, והיא ללא ספק הזולה והחסכונית ביותר. המפתח לשינוי זה ניתן על ידי הרב אריה שטרן, רבה של ירושלים, כאשר הוא נשאל על העניין. לדבריו, אין להחיל שיטה זו באופן גורף, אבל קהילה שתחליט לנהוג כך בחלקת קבורה חדשה, יכולה לעשות זאת. כאן אנו מגיעים לכיווני הפעולה לקידום היוזמה, שהציבור יכול לקחת בהם חלק.

אך מעבר לבזבוז שטחי מחייה, עלויות כספיות וסביבתיות, ופגיעה בכבוד החיים והמתים, יש להודות שגם הפתרונות הנוכחים, שהם הכרחיים לטווח המידי, הם פתרונות ביניים לשנים הקרובות בלבד, ומה ניח לילדינו וילידי ילדינו? האם ננהג כאותו יושב ראש ועדת פנים בכנסת שתלה את תקוותו בביאת המשיח? אמנם ישנם בודדים המבקשים שישרפו את גופתם (רעיון מצמרר עבור יהודים בדורנו) ומדינות שונות נוהגות בפניו קברים ישנים מעת לעת, אך קיימת חלופה זמינה התואמת את המסורת, האמונות והמחויבויות שלנו כיהודים כאן בארץ ישראל.

הפתרון

בני ארץ ישראל בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד לא העלו על דעתם להפקיע קרקע לשימושם של המתים. אמנם מתים נטמנו באופן בלתי סדיר בקרקע, מה שהוביל לסימון מקום הקבר שלא ניתן היה להשתמש בו עד שהוא אבד בתוך השדה, או עד שפינו ממנו את העצמות לקבורה שנייה. ברגיל שימשו מערות הקבורה החצובות בסלע (שלא היה להן שימוש אחר) להטמנה זמנית של המתים בתוך גומחות ושקתות, וכדי לפנות את המקום לבאים אחריהם הועברו עצמות המת לאחר זמן מה לקבורה שנייה בגלוסקמה, מעין ארגו אבן שאורכו כאורך עצם הירך. כפי שניכר מן הממצא העצום של הגלוסקמות שנתגלו בתוך מערות הקבורה בירושלים משלהי תקופת בית שני, נוהג זה החליף את המנהג

הקדום של קבורה שנייה במאספה (הבור הפנימי במערה שאליו כונסו עצמות כל המתים), ולעיתים שימש לצדו. על פרטי מנהג זה אנו למדים כבר מן המשנה והתלמודים.² בין השאר אנו למדים כי לדעת רבי מאיר, יום ליקוט העצמות נחשב ליום שמחה כי "נינוחו אבותיו מן הדין".³ השלמת תהליך איכול הבשר מבושרת בעיני החכמים את סוף דיניו וייסוריו של המת, והבאתו לקבורה סופית משלימה את דרכו למנוחת עולמים. אמנם תהליכים שונים הביאו לצמצומו של מנהג זה. בארץ ישראל התפשטה קבורה בארונות קבועים שאינם זוקקים קבורה שנייה, והקבורה הקבועה בקרקע הפכה לדרך הקבורה הרגילה, אך האפשרות ההלכתית ללקט עצמות המשיכה להתקיים. כך מראה יעקב קרויזר, השותף לקידום היוזמה החדשה, במאמרו החשוב: "ליקוט עצמות: על הצורך בחידוש המנהג בימינו".⁴ אך לענייננו חשוב להכיר הנחת יסוד אחת המעוגנת בהלכה הארצישראלית הקדומה שלא זזה ממקומה ואין עליה עוררין,

.....
הציבור הישראלי הוכיח
בשנים האחרונות שהוא
יודע ליצור חלופות במה
שנוגע לשירותי הדת, שהוא
מבקש להתאים לצרכיו,
על אחת כמה וכמה בתחום
זה, ש'חיי עולם' תלויים בו

המתווה

אנו יודעים לתאר היום כיצד ייראה מתחם של קבורה ראשונה ושנייה. האדריכל אלישע מור הציג תכנית לקבורה של 3500 נפטרים לדונם, פי חמישה עשר מקבורת שדה, בעלות מינימלית. לפי הצעתו, המתחם מחולק לשניים: משטח לקבורת שדה זמנית שלצדו מבנה שאת קירותיו ממלאות עשרות רבות של גלוסקמאות, קופסאות אבן או חימר בגודל $30 \times 30 \times 60$ ס"מ שבתוכן מונחות העצמות. דמיינו את עצמכם נכנסים לאולם, שקירותיו משובצים אריחים צנועים בגודל 30×30 ס"מ, שעל כל אחד מהם מופיעה כתובת זיכרון לנפטר, ושניתן בעת הצורך להעביר לצידי גלוסקמאות של בני משפחה אחרים.

אנו גם יודעים כיצד תיראה ההלוויה. זו אותה הלוויה מוכרת ומכובדת בתוך הקרקע, שבה האדם שבא מן האדמה חוזר אליה. נדמה שיש בכך בכדי להקל על החשש מפני שינוי וביזוי. השלב הראשון והקשה ייעשה במקומו הטבעי והמוכר (ולא בתוך משטח בטון). השינוי יקרה רק לאחר שמן הגוף יותרו רק העצמות, לאחר שהנפטר "נינוח מן הדין". כמה זמן עובר בין הקבורה לליקוט העצמות? במנהג הקדום חיכו שנה, שנחשבה שנת הדין, לפני שניגשו ללקט העצמות. זוהי תקופה קצרה יחסית שנעשית בתנאים אופטימליים, כאשר היום בצורת הקבורה המקובלת תהליך התפוררות הגופה לוקח יותר זמן. הפוסקים מתייחסים לאפשרות להוסיף חומרים להאיץ תהליך זה, ואנו עדיין זקוקים לביורור מדעי סדור כדי לקבוע את התנאים המתאימים: סוג הקרקע או האבן, גודל החפירה והחומרים שבתוכה, שיבטיחו את השלמת התהליך בתקופה סבירה.

שאלה לא פחות חשובה היא מהי התקופה הנכונה עבור המשפחה והאבלים, ומהי הדרך הנאותה להשתתפות בשלב ליקוט העצמות. במנהג הנוכחי מתבצעת פרידה מיידית וחד פעמית מן הנפטר, הכרוכה בהסתרה שלו מן הסביבה באופן שאינו תואם את ההליך הנפשי של בני המשפחה. בניגוד לכך, מנהג ליקוט העצמות – כפי שהתלמוד עצמו מעיד – מאפשר ליווי ארוך ומדורג של הנפטר. כפי שרבים ציינו בפנינו, נדרשים טקסים ופעולות שיתמכו בתהליך זה. למעשה, זהו תחום הלכתי שיש למלא את פרטיו. בעזרת קבוצה של אנשי הלכה, חינוך וטיפול ניתן יהיה להציע הנחיות וקווים מנחים להתנהלות הקרובים והקהילה בשלבים שלאחר הקבורה. אחד מן השלבים

הערות

- 1 מסכת שמחות יב, ט.
- 2 המשנה במסכת סנהדרין (ו, 1) מניחה כמובן מאליו שכך היא דרך הקבורה הרגילה. המשנה במסכת מועד קטן (א, ה) דנה בשאלה האם ליקוט עצמות כרוך בשמחה או אבל. ממסכת שמחות (יב, ח) אנו למדים שהתנאים חלקו באופן הראוי לליקוט עצמות, ושנהגו לצרור את העצמות אל תוך תכריך בד. עם זאת, רבי עקיבא העדיף ללקט אל תוך תיבה ממש, כדי להבטיח הפרדה בין עצמות אנשים שונים ולמנוע

הבאים בקידום היוזמה כרוך בעבודתה של קבוצת חשיבה ומחקר זו, שתספק למעוניינים תמונה ברורה בנוגע לטיב התהליך העומד בפניהם.

בד בבד, עיקר קידומה של היוזמה מותנה בעצם הפצת הרעיון ובהצהרת הכוונות העקרונית של ציבור רחב להיקבר בצורה זו. ראשית, הצהרת כוונות שכזו היא התנאי ההלכתי לביצוע הליך זה, כל עוד לא הפך ליקוט העצמות להיות מנהג קבוע ומובן מאליו. מעבר לכך, הצהרה של ציבור רחב, שאנו שואפים לרכז אותה באמצעות כרטיסים (כמו כרטיסי אדי), יוצרת כוח ציבורי שיהפוך רעיון זה לאפשרות מובנת מאליה עבור רבים, ומתוך כך גם יצמיח יוזמות מקומיות למימוש רצון זה. הרי הקושי המובנה בשינוי בתחום זה טמון בעובדה שכדי להכשיר מתחם לקבורה מעין זו, צריך להבטיח קבוצה משמעותית שתזדקק לשירותי מתחם קבורה זה. אך המוכנים להיקבר כך, וכבר היום ישנם רבים כאלו, עתידים להיות עוד שנים רבות בטרם יזדקקו לכך.

רק תנועה ציבורית משמעותית יכולה להניע יוזמות מקומיות, וראש החץ בעניין זה הוא מוביל היוזמה הרב רפי אוסטרופ, ראש המועצה הדתית גוש עציון.⁶ המשרד לשירותי דת לא יוביל מהלך כזה, אך הוא גם לא יתנגד אם חברה קדישא מקומית תראה לנכון לפתוח מתחם כזה. נציגים של חברות קדישא שונות פנו אלינו ללמוד את הנושא, ולבדוק את היתכנותה של היוזמה באזור שלהם. כאן אפשר לבדוק מהו היקף ההיענות, מהן ההטבות שקבורה זו יכולה להציע, האם אפשר להפוך להיות מוקד משיכה למי שמעוניינים להיקבר כך, אילו שיתופי פעולה עם ארגונים סביבתיים ואחרים יכולים להניע מהלכים במועצות המקומיות, ועוד שאלות רבות, שהשטח יכול לספק.

רפי, יעקב, אלישע ואני כבר לא יחידים. שמחנו לגלות כמה הרעיון החדש-ישן מעורר עניין, ורבים שאינם מעוניינים לתפוס לאחר מותם את מקומם של החיים רואים בליקוט העצמות פתרון טבעי. מימושה של היוזמה הוא מורכב, וביד הקוראים בוודאי יש מפתחות רבים נוספים הנעלמים מאיתנו: אנשי חברה קדישא שיהיו מוכנים לקדם את היוזמה, חברים שניתן לעניין אותם, וגורמים שעשויים לממן יוזמה שכזו. הציבור הישראלי הוכיח בשנים האחרונות שהוא יודע ליצור חלופות במה שנוגע לשירותי הדת, שהוא מבקש להתאים לצרכיו, על אחת כמה וכמה בתחום זה, ש'חיי עולם' תלויים בו.

- מן העצמות להתפור ולהתערב.
- 3 ירושלמי מועד קטן א, ה, פ ע"ג.
- 4 מעגלים ט: מעגלי תורה ומוסר (תשע"ז), עמ' 165-180. <http://asif.co.il/wpfb-file/1-10-pdf-80>
- 5 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שסג, סעיפים א-ד.
- 6 הרב אוסטרופ גם פרסם מאמר הלכתי בנושא: "ליקוט עצמות הלכה למעשה", תחומין לב (תשע"ב), עמ' 387-392.